

İBNU KUTEYBE VE ESERLERİ

Dr. Hüseyin VAROL

Künyelerinden biri olarak *İbnu Kuteybe* ile anılan müellifimizin adı '*Abdullah*, babası ve dedesinin adı da sırayla *Müslim b. Kuteybe*'dir. Künyesi *Ebu Muhammed (Dâiratü'l-meârifî'l-İslâmiyye*'de, *Encyclopedie de l'İslâm*'da ve bu sonuncudan naklen alınan bazı yeni çalışmalarda, Müellifin künyesi ve adı *Ebu Abdillâh Muhammed b. Müslim* şeklinde yanlış kaydedilmiştir. İbnu Kuteybe'nin diğer başlıca nisbeleri: takriben 256-263 (869-876) yılları arasında kadılığını yaptığı "Dînever" Şehri'ne nisbeten DÎNEVERÎ, babası Müslim'in "Mervu'r-ruz" halkından olması sebebiyle, MERVEZÎ, doğum yeri olan "Kûfe"ye nisbeten, KÜFÎ, Bağdad'da yaşamış olması hasebiyle de BAĞDÂDÎ'dir. KUTEBÎ veya KUTEYBÎ nisbesi ise dedesi *Kuteybe*'nin adından gelmektedir.

İbnu Kuteybe, 213 (828) yılında Kûfe'de doğmuş, 276 (889)'da Bağdad'da vefat etmiştir. Kaynakların bir kısmı onun Kûfe'de (İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 85, Tahran, 1391 (1971; *Şerhu'l-Kasâid...*, s. 209; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, VII, 438, Brill, 1865), bir kısmı da Bağdad'da (el-Hatîbü'l-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, X, 170; es-Seme'ani, *el-Ensâb*, s. 443, *el-Kıftî*, *İnbâhu'r-ruvât*, II, 143) dünyaya geldiğini söylerlerse de, biz onun Kûfe doğumlu olduğu kanâatindeyiz, bu arada ileri sürülebilecek deliller arasında, babası Müslim'in, Mervu'r-ruz'dan Kûfe'ye gelip yerleştiğini, müellifin de küçük yaşta Bağdad'a gelip yerleşerek, Kûfe'ye bir daha dönmemiş olmasını, binâen aleyh KÜFÎ nisbesinin ancak doğumu yerine atfen verildiği kanâatini intac edeceğini belirtmek yeterlidir sanırız.

İbnu Kuteybe, devrinin en büyük ilim merkezi olan Bağdad'da yetişmiştir. Burada alâka duyduğu her sâhâda, salâhiyetli hocaları bulabilmiş ve onlardan ilim yudumlamıştır. Hocaları arasında, Müsnet sâhibi ve fakih Ebu Ya'kub İshak b. İbrâhim b. Râheveyh (İmâm-ı Şâfiî'nin ashâbından olup, İbnu Kuteybe'nin hadis hocasıdır. Bir rivâyete göre 10.000, diğer bir rivâyete göre de 70.000 hadis ezberlemiş, Neysebur'da 237 (851)'de vefât etmiştir), el-Kâdî Yahyâ b. Eksem (İbnu Kuteybe'nin fıkıh hocası olup, nesebi "*Hakimu'l-'Arab*" Eksemü's-Sayfi'ye dayanır, 206/821'de Mekke'de vefât etmiştir), ve Ebu Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (şiir, aruz ve luğat ilimlerinde âlim idi, 248-255/862-868 yılları arasında vefât etmiştir) vardır.

İbnu Kuteybe'nin İlmî Yönü

Onun ilmî çalışmaları başlıca iki sahada cereyan etmiştir. Bu gün için mevcut olan veya ismen tesbit edebildiğimiz eserleri, onun bir taraftan Kur'ânî ilimler hadis ve fıkıh gibi sahalarda, diğer taraftan da, dil, edebiyat târih ve umûmi kültür gibi sâhâlarda meşgul olduğunu gösterir.

Edebu'l-kâtib'i telif edişinden önceki ilk devresinde, daha çok İslâmî ilimlerle meşgul olduğu anlaşılan müellif, Kur'ânî ilimlerle alâkalı olarak, *Tefsîru ğaribi'l-Kur'an*, *Vücûhu'l-Kırâât*, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* adlı eserleri te'lif etti. Hadisle alâkalı olarak, *Ğaribu'l-hadis li Ebi 'Ubeyd* ve *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*'ini yazdı. Bu eserlerde, dil ve edebiyat ile tefsir ve hadis bir arada işlenmiştir. *el-Esrîbe el-Meysir ve'l-kidâh*, *es-Sıyâm* ve *et-Tefkih* adını taşıyan eserleri ise fıkıh sâhâsında kaleme almıştır. *el-İhtilâfu fi'l-lafz ve'r-raddü 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* adlı eseri ile *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* isimli eserleri de devrindeki bir takım kelâmî münâkâşalarla alâkalıdır. zamânının Ehl-i sünnet ve mu'tezile mücâdelelerinde İbnu Kuteybe'yi ehli sünnet mezhebinin çok güçlü ve yıkılmaz bir kal'ası olarak görürüz.

Dil, edebiyat, târih ve umûmi kültürle ilgili çalışmalarına gelince, müellif bu sâhalarda dâimâ ehemmiyetini korumuş ve büyük eserler bırakmıştır. Çoğunu hayâtının olgunluk devresinde kaleme aldığı anlaşılan bu eserleri, *Edebu'l-kâtib* ve *'Uyûnu'l-aħbar* gibi edeb tarzında, luğat, sarf ve nahiv mevzularında, msl. *Câmi'ü'n-nahvill-Kebir*, *câmi'ü'n-nahvi's-sağıyr* ve *Takvîmu'l-lisân* ve *Tabakâtu's-su'arâ*, şiir tenkid ve tahlili ile, târih Sâhâlarındadır. *K. eş-Şi'ir ve's-su'arâ*, *Me'âi's-si'ir el-kebir* ve *K.el-Me'ârif*, bu tür çalışmalarının canlı örnekleridir. *Edebu'l-kâtib* ile *'Uyûnu'l-aħbar*, kültür ansiklopedisi mâhiyetindeki "edeb" tarzının iki ayrı tipini temsil ederler. Aslında İbnu Kuteybe'nin bütün bu eserlerini bir noktada birleştirmek mümkündür. DİL ve EDEBİYÂT, Onun târihçi yönünü en açık şekilde gösteren eseri, *K.el-Me'ârif*'tir.

İbnu Kuteybe bir şâir değil, fakat, büyük bir *nâsirdir*, Onun ilmî şahsiyetinin mühim tarafı, edebiyât târihçisi ve münekkid olarak taşıdığı husûsiyetlerdir.

Üslûbî husûsiyetlerini daha fazla, mukaddimelerinde görürüz. Eserlerinin hepsinde olduğu gibi, en küçük fasıllarda bile bir plan tatbik eder. Bu planda herhangi bir boşluk veya ihmâle yer vermemeye âzamî gayret gösterir. Bölümlerde, fasıllarda, paragraflarda ve cümlelerde tertip, dikkat, insicam ve münâsebetleri birbirine zincirleyerek, bütünlüğü sağlayan bir mevzu ve fikir akışı, İbnu Kuteybe'nin üslûbî özellikleridir.

İBNU KUTEYBE'NİN ESERLERİ

Eserler, bibyografik bir tarzda, yâni çok kısa olarak tanıtılmıtır. Yoksa, her eser hakkâniyetle tanıtılmak istenirse, bir makâleye, onun ancak bir tek eseri sığabilir. İlerde bu tür tanıtımları yapacağımızı ümid ediyoruz.

İbnu Kuteybe, Kurâni ilimlerde, tefsir, fıkıh, kelâm, dil ve edebiyat gibi sahalarda çok sayıda eser te'lif etmiştir. Velud olmakla berâber, eserlerinde yüksek bir ilmi seviyeyi koruyabilen bir müellif olduğu muhakkaktır.

Eserlerinin sayısı hakkında kat'î bir rakam vermek güçtür, Ebu'l-'Ala el-Me'arri İbnu Kuteybe'nin 65 kadar eseri bulunduğunu söylemiştir (1). Müellifin hal tercümesinden bahseden eski kaynakların çoğunda, onun sadece meşhur te'lifleri zikredilmiştir. Bu arada, en uzun listeyi, 62 eserini sayan İbnu'n-Nedim verir (2). C. Brockelmann'ın meşhur eserinde (3) müellifin 24 kitabı tesbit edilmiştir. İbnu Kuteybe'ye dâir en etraflı monografiyi hazırlayan G. Lecomte (4) (yine aynı mâhiyette 60 eser tesbit etmiştir.

Eski kaynaklardan veya yeni tetkiklerden, kataloklardan İbnu Kuteybe'ye isnad edilen 98 kitab ismi tesbit ettik. Bunlardan 49'u aslında 17 eserin farklı adlarından ibâret olup, birinci grupta tanıtılacaktır. Bu gruptaki eserler mevcut (basma veya yazma) ve mevsuktur. İkinci grupta yer alan eserler de mevsuk olmakla berâber mevcut değillerdir. Aşağıda bunlardan bansadeceğiz.

Tesbit ettiğimiz üçüncü grup eserlerden burada söz ekmek istemiyoruz. sâdece onların, müellife âid olup olmadıkları şüpheli eserler olduklarına işaret etmekle yetineceğiz.

D) Mevcut ve Mevsuk Eserleri

I- K.el-'Arap ve 'ulumih

"Arablar ve İlimleri" mânasında olan bu eserin *Dârü'l-kütübi'l-mısrıyye* Kütüphânesinde (nr. 1864), ikinci kısmının yazma nüshası mevcuttur. Kitapta, bir taraftan Arapların ve İranlıların asâletleri arasındaki farklardan, haseb ve nesbelerinden, Araplara mahsus meziyetlerden, fazilet bakımından, Araplardan sonra gelen Horasanlılardan vs. bahsederken, diğer taraftan da Câhilliyet Devrinin tecrübelerinden ve haberlerinden intikal'eden Araplara mahsus bilgiler bir araya toplanmaya çalışılmıştır.

Eserin diğer yazma nüsnalarının biri (Dımışk) (Şam)'da merhum Şâkir E-fendi el-Hamzâvî'nin kütüphânesinde, üçüncüsü de el-Huseyni'nin husûsî kütüphânesindedir. Kitap bu güne kadar ancak kısmen ve Kürt Ali tarafından neşredilmiştir.

(1) Te'vilü müşkili'l-Kuran (Kahire. 1973)'ın muhakkık ve naşiri, es-Seyyid Ahmed Sakr bu rivayeti (s. 7) kaynak, vadı vermeden nakleder.

(2) el-Fihrist, s. 85-86, Tahran, 1391/1971.

(3) GAL, Suppl. Leiden, 1937-39/1943-49.

(4) İbn Qutayba, L'Homme Son Oeuve, Ses Ideas, Damas 1965, s. 93-178.

2- Edebu'l-kâtib

İbnu Haldun (Ebu Zeyd, 'Abdurrahman b. Muhammed Veliyyüddin, v. 808/1405)'un, "şeyh'lerimizden ilim meclislerinde *edeb fenninin* dört ana kaynağının, İbnu Kuteybe'nin *Edebu'l-kâtibi*, el-Müberriid'in *K.el-kâmil'i*, el-Cahız'ın el-*Beyân ve't-tebyin'i* ve Ebu Ali el-Kâli'nin *en-Nevâdir'i* olduğunu, diğerlerinin ise, ancak bunlardan alınma ve bunlara bağlı bulunduğunu duyduk (1) "diyerek saydığı bu dört eserin başında takdim ettiği *Edebu'l-kâtib*, Ebu Muhammed 'Abdullah b. Müslim b. Kuteybe'nin en belli başlı te'liflerindendir.

Müellif bu eserin zamânının ihtiyaçlarına binaen kaleme almıştır. Halifelerin, vezirlerin ve kumandanların saraylarında câhil kâtiblerin, edibler zümresini kendilerinden tiksiniilir hâle getirdiklerini beyân ile, câhilliklerinin esiri olan sözde âlimlerin boş gurûru ve çalımlarıyla, fazilet mefhumunun değerine gölge düşürdüklerini söyler. Bilhassa devlet hizmetinde çalışan kâtiblerin açtıkları maddi ve manevî zararlara temas eder, şeref ve haysiyetin bilgide değil, servette ve şaşaalı bir hayat sürmekte arandığından yakınır. Bu eserinin te'lifine sebep olan bu ve benzer durumları, "Mukaddimesinde geniş bir şekilde izaha çalışan İbnu Kuteybe'ye göre iyilik ve yardım severlik hor görülmekte, gerçek değerlere itibar edilmemekte, edib olmak için güzel sesli bir câriyeyi methetmek veya içki kadehlerinin vasfı hakkında bir kaç parlak siir ezberlemek kâfi gelmektedir. Hatta mânâsını anlamadan Allah'ın Kitabı'na ve Rasulüllâh'ın hadisine tânetmek küstahlığına kadar gidilmektedir.

Ardından da anlaşılacağı gibi, *Edebu'l-kâtib* (kâtibin edebi), bu câhil edibler zümresinin nasıl bir kültüre sahip olmalarının gerektiğini gösterir ve obilgileri âdetâ ansiklopedik genişlikte takdim eder.

İbnu Kuteybe, zamânının Abbâsî halifelerinden el-Mütevekkil'in halifeliği (232-247/847-861) ve 'Ubeydullah b. Yahya b. Hâkânın vezirliği (236-247/850-861) sırasında yazmış olduğu *Edebu'l-kâtib'ini* vezir İbnu Hâkân'a takdim etmiş ve mükâfat olarak "Dinever" kadılığına tâyin edilmiştir. Bu tâyin bilâhare kendisinin "ed-Dineveri" unvânıyla şöret bulmasını sağlamıştır.

Zamânındaki *küttab* (kâtibler) zümresinin içine düştüğü utandırıcı hâli önlemek, dil ve edebiyâtın her sahâsında ihtisas sâhibi olmak isteyenler için te'lif edilmiş bulunan bu eser; *K.el-Meârif*, *K.taqvimu'l-lisân*, *K. taqvimu'l-yed* ve *K.el-ebniye* olmak üzere dört ana bölümden meydana gelir: Bir münevver için bilinmesi zarûri olan hususlar birinci bölümde, *dili düzeltmek ve yanlış kullanmamak için gerekli bilgiler* ikinci bölümde, güzel ve bilhassa doğru yazmayı temin için, bilinmesi icâbeden bilgiler üçüncü bölümde, fiillerin ve isimlerin bünyeleri, vezinleri, fiil, isim, sıfat vs. nin cemi ve tesniye şekilleriyle tezkir ve te'nis gibi sarf ilmini ilgilendiren bahisler de dördüncü bölümde yer almıştır.

(1) Bk. İbnu Haldun mukaddimesi, s. 551.

Eser, Kahire'de 1300, 1310, 1312 senelerinde, İbnu'l-Esir'in, *el-Meselu's-sêir*'inin kenarında, 1328, 1347 ve 1354 yıllarında gene aynı eserin kenarında, daha konra 1900 yılında Leiden ve 1967'de Beyrut'ta, Max Grünert tarafından ve 1936, 1958ve 1963 senelerinde gene Kahire'de Muhammed Muhyiddin Abdülhamid hocamız tarafından neşredilmiştir. Ancak bu mükerrer baskıların hiç biri, *Edebu'l-kâtib*'in kıymet ve vakârına lâyük bir neşir sayılmazlar.

Bu bakımdan, önceki neşirler göz önünde tutularak, İstanbul'da bulunan kırkı aşkın el yazmaları; içinden seçilerek sırasıyla; Lâleli/1665, Reisü'l-küttâb/742, Hafid Efendi/274, Lâleli/1905, Reisu'l-küttâb/741, Nurosmâniye/3666 ve Nûr osmâniye/3954 numaralı nüsnalar esas alınarak, eser ve müellifi hakkında, 1980 yılında tarafımızdan doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

Önceki neşirlerin ilmî noksanlıklarına, özetle bir kaç misal verebiliriz:

1- Neşirlerine esas alınan elyazmaları hakkında hiç bir bilgi yoktur.

2- Doktora tezimizde esas alınan çok kıymetli ve mevsuk yazmalardan hiç faydalanılmadığı, gibi, isimlerinden de bahsedilmemiştir..

3- Bu neşirlerin en mükemmeli olması gereken Max Grünert'in esas aldığı nüshalar arasında, el-Câvaliki'nin nüshası verilmiştir ki, bu nüsha, eserin sadece mukaddimesinin tam şerhi, metinden de tenkid gerektiren pek az kısmının şerhidir.

4- Adı geçen neşirde fâhiş gramer hatâları mevcuttur. Msl. nasb edâtı (EN) den sonra gelen fiil-i muzârilerin hemen hemen hepsi de ötre ile harekelenmiştir.

5- Bu neşirlerde, nüsha farklarından başka, ciddi bir tahkik yoktur. Zira metin de geçen âyet, hadis, mesel, luğat, eser, kabîle ve memleket adları gibi mühim indeks lere rastlanmaz, sâdece mevzu fihristi, bir kısmında da şâhid beyitlerin fihristi verilmiş ise de, kaynakları ve aruz vezinleri gibi mühim hususlara temas edilmemiştir. (1)

3- *K.el-Envâ*

Yıldızlar ve felekiyat ilimlerine dâir olan bu eser, sâbit ve seyyar yıldızlar, Ay'ın menzilleri, mevsimler, meşhur yıldızlar ve onlara göre yön tâyini vs. hakkında bilgi verir. Eserin muhtevâsını iki ana kaynağa bağlamak mümkündür: Bunlardan biri, bilhassa ikinci asırdan itibaren tercümeler veya sâir yollarla yabancı kültürden beslenen astronomiye dâir eserler, pratik bilgiler ve belki de müellifin bu sahadaki kendi çalışmalarıdır. Diğer ikinci aslı kaynak ise, Arap'ların kültür tarihi

(1) G. Lecomte'un bu neşirlerin bir kısmının, bilhassa eser ve müellifi hakkında kâfi bilgi vermeyen mukaddimesi üzerinde duran tenkidi için bk. İbn Qutayba, l'Homme, Son Oeuvre, ses idees, s. 107, Damas, 1965.

ve edebiyatı için son derece mühim olan *ahbar* ve eski şairlerdir. Bu arada eserin tamâmiyle astronomiye âid olmadığını, pek çok kelimenin istikâkını ele alarak, eski şâirlerden hemen hemen her hususta istihsadde bulunduğundan, dil, edebiyat ve kültür târihi bakımından mühim bir kaynak mâhiyeti taşıdığını söylemek gerekir.

Eser hâlen bilinen dört nüshasından (1) üçüne dayanılarak, Haydarabad'da 1375/1956 da *Dâru'l-me'ârifî'l-osmaniyye*'de neşredilmiştir.

4- K. el-Eşribe

İçkiler mânâsına gelen bu kitabın, mevcut yazmalardaki adı, başlıktaki şekliyle geçmektedir. kezâ müellifin hal tercümesinden bahseden eski kaynaklarda, kendisinin iki eserinde (*Uyumu'l-ahbâr*'ın mukaddimesinde (ε) İbnu Kuteybe bu eserini, *K. eş-Şerâb* diye anmıştır ki bu, ya dile kolay geldiğinden tekil şekliyle söylenmiş, ya da bir müstensih hatasından ibârettir. Kitabın bulunduğu bazı kütüphanelerin kataloglarında da eser, *K.el-Eşribe ve ihtilâfi'n-nâsi fihe* veya, *K. İhtilâfi'l-ulemâ' fimâ yehullu mine'l-eşribe ve yahrumu ve hucetü külli ferikim minhum* şeklinde uzun bir adla zikredilir.

5- K. Ğaribu'l-ħadiş

İbnu Kuteybe'nin ilk eserlerindedir. Sekiz babdan ibâret olduğu anlaşılan bu kıymetli eserin, 5. babı ile, 6. babının başlarını ihtivâ eden ve tahminen 140 varâğa yakın hacimde olan kısmı mevcut değildir. *Zâhiriyye* Kütüphânesinde bulunan (nr. 34-35, luğat) iki cild hâindeki bir nüshası eserin I. ve 2. cildlerinden ibârettir. Aynı kütübhânedede (nr. 7899, vr. 58b-65b) yalnız I. bâbi mevcuttur.

Müellifin bu kitabı, tarzının en mühim mahsullerinden biridir. Bu kitapta, dil yönünden açıklanması gereken, güç anlaşılır hususlar taşıyan hadisler, az bilinen, nâdir kullanılan kelime ve tâbirler izah edilmiştir.

6- *İslâhu'l-ğalat fi Ğaribi'l-ħadiş li Ebi 'ubeyd.*

Ebu 'Ubeyd'in *Ğaribu'l-nadis*'indeki hatâların tashihi mânâsına gelen bu eserini İbnu Kuteybe, 231 (845) yılından sonra yazmıştır.

Bu eserin bugün iki nüshasının mevcudiyeti bilinmektedir (I. *Ayasofya* nr. 457 vr. 22a-54b; II. *Zâhiriyye*, 7899, vr. 51a-55a). Müellif, Ebu Ubeyd'in bu sahanın belli başlı te'liflerinden olan eserinde gördüğü ve düzeltmeye ihtiyaç duyduğu hususları ihtiva eder.

İbnu Kuteybe'nin Arab Dilinin luğatını birinci derecede alâkadar eden te nkîdî dil malzemesini topladığı bu eseri, hadis âlimlerinin olduğu kadar, luğatçıların da alakasını çekecek mâhiyettir.

(1) Mevcut yazmaları için bk. GAL, I, 126; K. el-enva', nâşirin sözü.

7- *el- İhtilâfu fi'l-lafz ve'r-raddü'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe.*

Muhammed Zahid el-Kevseri'nin, bu eseri tahkik ederken belirttiği kanaate göre, İbnu Kuteybe'nin son eserlerinden biridir. "lafızda olan ihtilaf, Cehmiyye ve Müşebbihe'ye cevaplar" mânâsındadır.

Eserin nüshaları azdır. *British Museu'mde* (Or. St. Browe, nr. 142, 429) iki nüshası bulunan bu eserin neşrinde (Kahire, 1349), metnin Muhammed Zahid el-Kevseri (öl. 1371/1951)'nin tashih ve notlarını ihtivâ eden nüsha ile, *Zâhiriyye Kütüphânesinde* bulunan diğer bir nüshaya dayandığı söylenirse de, sonuncusunun kütüphâne numarası verilmemiştir.

İbnu Kuteybe bu eserini, kendini Cehmiyye ve Müşebbihe'den olmakla suçlayanlara karşı bir reddiye mâhiyetinde te'lif etmiştir. Bu arada eser, bu iki fırkanın bazı müteşâbih âyetler üzerinde yürüttükleri bâtil tefsirlere sert ve kesin bir reddiye mâhiyeti taşır.

8- *K. Me'âni's-si'r el-kebir fi ebyéti'l-me'âni*

İbnu Kuteybe'nin mühim eserlerinden biridir. bazı kaynaklarda adı, "K. Me'âni's-si'r" olarak geçen bu eserin tam bir nüshası hâlen mevcut değildir. Londra'da *Indian Office'de* (nr. 1155) yalnız 2. kısmı, ve İstanbul'da *Ayasofya Kütüphânesi* (nr. 4050)'nde I. kısmı bulunmaktadır. Elimizdeki bâzı eski müşâhedelerin notları, bu iki yazmanın, eserin tamâmını ihtivâ etmedikleri intibâhını uyandırmaktadır. Nitekim, İbnu'n-Nedim bu kitabın 12 "*kitab*" yâni bölümden meydana geldiğini söyleyerek, bunları birer birer saymıştır (1), eserin mevcut şeklinde bu bölümler yoktur.

Eser yukarıda zikredilen ve birbirini tamamlayan iki nüshaya dayanılarak, 'Abdurrahman b. Yahya el-Yemâni tarafından Haydarabad (I-III c.)'da, 1368-69/1949-50 yıllarında basılmıştır.

9- *K.el-Me'ârif.*

İbnu Kuteybe'nin en belli başlı eserlerindedir. Muhtelif kütüphanelerde müteaddid nüshaları mevcuttur. İlk defa W. Üstenfeld tarafından neşredilmiş (Göttingen, 1850), daha sonra yapılan baskıların en sonuncusu ve güvenilir olanı, Dr. Servet 'Ukkâse tarafından yapılan baskısıdır (Kahire, 1960, 1969).

Eserde, kâinâtın yaratılışından, İslâmın zuhûruna kadar geçen devre hulâsa edildikten sonra, Hz. Peygamber (s.a.)'den, sahâbeden, el-Mu'temid'e kadar gelmiş olan halifelerden, *re'y*, *hadis*, *kırâet* âlimlerinden, *ahbâr* ve şiir râvilerinden vs. Arapların daha önceki dinlerinden, İslâm'dan ve mezheplerden bahsedilir. Habeş Hira ve Pers hükümdarlıklarına dâir bilgiler verilir. *K. el-Me'ârif*, bu muhtevâsiyle umûmi bir târih mâhiyetindedir.

(1) bk. el-Fihrist, s. 85; Adı geçen tez, s. 64.

10- *el-Mesêil ve'l-ecvibe fi'l-hadiş ve'l-luğa.*

el-Msêil ve'l-cevâbât, "el-Cevâbâtul-hâdra ve K.el-Mesêil gibi adlarla da zikredilen ve *Meseleler ve cevapları mânâsı taşıyan* İbnu Kuteybe'nin bu eserinin, *Dâru'l-kütübi'l-mısıryye* (nr. 6/luğat)'de, İstanbul, *Reisu'l-küttab* (879/A)'da birer nüshası mevcuttur.

Müellif bu eserinde, bazı hadislerin mânâlarını, bir çok istihlakların luğat yönünden izâhını, farzın envâını, fikhun mânâsını, abdest ve hırsızlık gibi çeşitli meseleleri, karşısında farzettığı bir muhâtaba soru sordurmak ve onu cevaplandırmak sûretiyle açıklamaktadır.

11- *K.el-Meysir ve'l-kıdâh.*

Âtıf Efendi (nr. 2429) Kahire'de *Ahmed Teymur Paşa*'nın özel kütüphânesinde ve 629 (1225) senesinde istinsah edilmiş olan, *el-Hizâne ez-zekiyye*'de yazma nüshaları bulunan, İbnu Kuteybe'nin bu eseri, son nüshaya dayanılarak Muhibbüddin el-Ĥatîb tarafından iki kez neşredilmiştir. (Kahire, 1343/1924, 1385/1965).

Eserde, İslâmiyetle tahrir edilen, oklarla kur'a çekme şeklinde oynanan ve Câhilliyet Devrinin belli başlı âdetlerinden olan kumar hakkında İslâmın getirdiği hükümler işlenirken, dil âlimlerini de ilgilendiren, oyunun cereyan şekli, oklar, hakemlik vs. ile alâkalı pek çok istihlak, âdet ve dil malzemesi de verilmektedir.

12- *K.eş-Şi'r ve's-su'arâ.*

İbnu Kuteybe'nin en mühim eserlerinden biri olup, aynı zamanda Arab Edebiyatında *Tabakâtü's-su'arâ* tarzındaki te'liflerin en belli başlılarından. Eserin muhtelif yazmaları mevcut olup, bir kaç defa basılmıştır (1). Bunlar içinde şu iki ilmi neşri anmak gerekir: De Goeje, Leiden, 1902-4 ve Ahmed Şakir, Kahire, 1966-67, ikinci baskı.

Eser, şâirleri tabakalara ayırarak sıralayan, bunların hal tercümelere hakkında bilinenleri verdikten sonra, şiirlerden örnekler nakleden te'liflerdendir. Yalnız isimleri bilinen veya daha başka husûsiyetler taşıyan şuara tabakasına dâir eserler bir tarafa bırakılırsa, *K. eş-Şi'r ve's-su'arâ*, İbnu Sallâm el-Cümahî'nin meşhur eserinden sonra(2) bugün bilinen en eski kaynaktır.

Eserde Câhilliyet Devrinden, Abbâsiler Devrinin başlarına kadar geçen devrede gelmiş şâirlerden bahsedilmiştir. Kitab, başlıca iki kısımdır, adı da bu muhtevâyâ göre verilmiştir. Birinci bölümde (s. 59-104), şiirin neveleri, klasik kaside ve iç planı, üslub ve mizaçlarına farklı hususiyetler gösteren şâirler, ilhâmın kaynak-

(1) Yazma ve basmaları için bk. GAL, I, 121, 126; Suppl. I, 185.

(2) Tabakâtü's-su'ara.

ları, bilgi ve özentiyeye dayanan şiirle, yaratılışa dayanan şiirin farkı vs. gibi hususlardan bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise kitabın esasını teşkil eden kısmı olup şâirlerden bahseder.

13- K. Takvîmu'l-lisân.

Hâlen iki nüshası bilinen (*Dâru'l-kütübi'l-mısrıyye*, nr. 330/luğat: Bağdadlı *Vehbi Efendi*, Süleymaniyye nr. 1912), İbnu Kuteybe'nin bu eseri, muhtemelen *Edebu'l-kâtib*'in bazı bablarından müellif tarafından kısaltılarak müstakil bir eser olarak te'lif edilmiştir. Arabçanın bazı husûsiyetlerinden ve ifâde şekillerinden bahseden küçük bir te'liftir.

14- Tefsiru ğaribi'l-Kur'an.

İbnu Kuteybe'nin ilk te'lif ettiği eser olduğu anlaşılmaktadır. Kısaca *Ğaribu'l-Kur'an* diye de anılır. Hâlen iki yazma nüshası bilinen (*Zahiriyye*, -*Dimişk*-ve *Tâif*'de bulunan bu yazmalar için, bk. GAL, Suppl., I, 185) bu eser, es-Seyyid Ahmed Sakr tarafından neşredilmiştir (Kahire, 1378/1958).

Müellif bu eserini iki kez elden geçirmiş olup ikinci redaksiyonda daha düzenli bir sistem tatbik etmiş, *ġarib* kelimeleri ayrı, çeşitli te'villere müsâid olmak bakımından *müşkil* kelimeleri de ayrı bir eserde toplayarak, çalışmasının bu merhalesinde, *Tefsiru ğaribi'l-Kur'an*'ı ve *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*'ı, hemen hemen aynı devrede kaleme aldığı anlaşılıyor. Bu eserin, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*'dan farkını müellif, Kur'an'ı Kerim'de geçen *ġarib* kelime ve ibârelerin şerh ve tefsirini, *müşkil*'lerine temas etmeksizin verdiğini belirterek ifâde eder.

Hicri ikinci Asrın ortalarından itibaren, pek çok müellif, aynı mâhiyette ve hemen hemen aynı isim (*Ğaribu'l-Kur'an*) altında kitab yazmışlardır. İbnu Kuteybe'nin bu eseri, tefsir sahasında olduğu kadar, luğat şâsında da ehemmiyetli kaynaklar arasında bulunan bu tip eserlerin belli başlılarından biridir.

15- K. Te'vilü muhtelifi'l-hadis.

İbnu Kuteybe'nin, *Edebu'l-katib*'ten önce, islâmi âimlerle daha çok meşgul olduğu devrede kaleme aldığı eserlerinden biridir. Eser muhtelif kaynaklarda çeşikli isimlerle anılır (1). Muhtelif kütüphânelerde yazma nüshaları bulunan (2) eser, başlıktaki isim altında iki defa basılmış (Kahire, 1326-328; Beyrut, 1973); gene G. Lecomte tarafından fransızcaya (*Le Traite des divergences du hadit d'İbn Qutayba*, Damas, 1962), ve M. Hayri Kırbasoğlu tarafından da türkçeye tercüme edilmiştir (*Te'vilü muhtelifi'l-hadis Hadis mdafaası*, I. baskı, İstanbul, 1979).

(1) K. Muhtelifi'l-hadis, K. İhtilafi'l-hadis, K. ihtilafi te'vili'l-hadis, K. müşkili'l-hadis, K. İhtilafi'l-hadis, ve's-sünen, K. el-münâkaça, K. er-Raddu 'ale men kâle bi tenâkudu'l-hadis, elleti kile bi tenâkudihô.

(g) bk. GAL, I, 121, 126; Suppl., I, 185-6; İbn Qutaybe, G. Lecomte, s. 137-9.

Mutezile'nin hadisciler hakkındaki haksız ithamlarını cevablandırmak için te'lif ettiği bu eserinde İbnu Kuteybe, bir taraftan yanlış te'villeri tashih ederken, diğer taraftan aralarında tenâkuz bulunduğu söylenen hadislerin, aslında birleştikleri hususları delilleriyle izah eder.

16- *K. Te'vilu müşkili'l-Kur'ân.*

İbnu Kuteybe'nin bu eseri, bazı kaynaklarda, *Müşkili'l-Kur'ân* veya *Müşkilâtü'l-Kur'ân* diye de zikredilir. Muhtelif nüshaları mevcuttur (*Feyzullah Ef. -Süleymaniye-* nr. 232; *Köprülü*, nr. 711; *Dâru'l-kütübi'l-mısrıyye*, nr. 518, 663/ tefsir ve *Leiden*, nr. 1650), es-Seyid Ahmed Şaqr tarafından güvenilir bir neşri yapılmıştır (Kahire, 1373/1954).

Eserde Kur'an-ı Kerim'in üslûbu, belâğatı, müşkil âyetler, muhtelif mânâlara gelen kelimeler, aynı mahiyetteki edatlar vs. izah edilmektedir. Tefsir için olduğu kadar, dil ve edebiyat için de ehemmiyetli bir kaynaktır.

17- *'Uyumu'l-ahbâr.*

İbnu Kuteybe'nin belli başlı eserlerinden biridir. Uzun yılların mahsulü olması gereken, dil ve edebiyata dâir, tarih ve umumî kültüre dâir notlarını, h. 266 yılından biraz önceye rastlayan bir devrede gözden geçiren müellif, bunlardan bir kısmının müstakil kitablar olabileceğini görerek ayırmış ve geri kalanını bu eserinde vermiştir.

Kitabın muhtelif yazma nüshaları mevcuttur (*Köprülü*, nr. 1344; *Petersbourg*, nr. 691). İlk defa Brockelmann tarafından kısmen neredilmiş olan bu eser (Weimer, 1898, Berlin 1900, Strasbourg 1903-1908)'in son ve güvenilir bir neşrini, Ahmed Zeki el-'Adevi hazırlamıştır (Kahire, 1343-1349/1925-1930).

Haberlerin kaynakları meâlinde bulunan bu kitab, on büyük bab *kitab* içerisinde, sultanlarda aranan sıfatlar, harb ve âdâbı, seyyidlik ve şartları, insanlar, cinler ve hayvanlar, ilim, beyan, zühd, dostluk, kadınlar, yiyecekler vs den bahsetmektedir. Bu umûmî tasnif içerisinde tafsilâtli bir mevzu sıralamasına giren müellif, eserini sistematik ve umûmî ansiflopedi mâhiyetinde te'lif etmiştir.

'Uyumu'l-ahbâr, dil, edebiyat, tarih, âdet ve ananeler vs. bakımından daha sonraki çeşitli türde eserlerin ve bilhassa *EDEB* ve *muhâdarât*'a dâir te'liflerin başlıca kaynaklarından biridir.

II) *Yalnız İsimleriyle Bilinen Eserleri.*

Bu grupta tesbit edebildiğimiz 17 kadar eserinin, yukarıda da belirtildiği gibi, mevcut nüshaları bulunamamakla beraber, aeski ve yeni kaynaklarda isimleri geçmektedir. Bunların âkibetlerinin ne olduğu, varsa nerelerde ve hangi şahıslarda bulunduğu, kayboldularsa, kayboluş şekil ve mâhiyetleri hakkında kesin bir şey söyleyemiyoruz.

Burada, sâdece bu eserlerin bazılarının adlarını ve zikredildikleri kaynakları bildireceğiz.

18- *Câmi'ü'n-naḥvi'l-kebir.*

"*Büyük Nahiv Kâideleri Mecmuası*" mânâsında ve bu mevzuda oldukça mühim bir kaynak mâhiyetinde olduğu anlaşılan bu eser, şu kaynaklarda zikredilir: *Merâ-tibu'n-naḥviyyin*, s. 85, Kahire, 1375/1955; *el-Fihrist*, s. 86, Tahran, 1391/1971; *inbâhu, 'r-ruvât*, II, 146, Kahire, 1371/1952; *Buğyetü'l-vü'ât*, II, 63, Kahire, 1964/65. İbnu'n-Nedim ile, Kâtib Çelebi (*Keşfu, z-zunun*, s. 575) de bu eserle birlikte, *Küçük nahiv kâideleri mecmuası* mânâsında, *Câmi'ü'n-naḥvi's-şagîr* adlı eserinden bahsederler.

19- *Divânu'l-küttâb.*

Kâtiblerin Divânı mânâsına gelen bu eserin adına bakarak, müellifin mevcut te'liflerinden bazılarının bir bâbı olması düşünülürse de müstakil bir kitab olması daha muhtemeldir (bk. *el-Fihrist*, s. 86; *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 63; *Keşfu'z-zunun*, s. 807).

20- *Delâilu'n-nübüvve.*

Peygamberlikle ilgili olan bu eseri; *Â'lâmu'n-nübüvve* ve *Mu'cizetü'n-Nebiyy* adıyla zikreden bazı kaynaklar (GAL, Suppl., I. 187; G. Lecomte, İbn Qutayba..., nr. 17)'ın yanbaşında, *el-Enbâri*, (*Nüzhetü'l-elibbâ...*, s. 210), *Delâilu'n-nübüvve mine'l-kütübi'l-münezzele 'ale'l-enbiyâi aleyhîmisselam* şeklinde daha uzun bir isimle zikreder.

21- *Edêbu'l-işra.*

Muâşeret âdâbı mânâsındaki bu eseri, İbnu'n-Nedim (*el-Fihrist*, s. 86) zikrettiği gibi, buradan da bazı yeni araştırmacılar (msl. G. Lecomte, s. 161) naklen zikrederler.

22- *Êletü'l-küttâb.*

Kâtiblerin malzemeleri mânâsındaki bu eserden, *el-Batalyavsi*, *Edubu'l-katib'e* yazdığı şerh (*el-İktidâb fi şerḥi Edebu'l-küttâb*, s.59, 84, 87, 88)'de dört yerde bahisle, bazı bölümlerinden iktibaslarla bulunmuştur. İbnu Kuteybe'nin, *şimâ'atu'-'/kitâbe* ile, *K.el-kalem* gibi diğer eserleri ve bunun aynı eser olup olmadıkları hakkında şimdilik bir şey söylenemez.

23- *K.et-Tefkîh.*

Fıkıh ilmiyle Donatan mânâsında olan bu eser hakkında İbnu'n-Nedim (*el-Fihrist*, s. 86), bu isimle İbnu Kuteybe'nin üç cild tutan kısmını gördüğünü ve geri kalan kısmının da takriben iki cild teşkil ettiğini *Cebel* (İrak) ahâlisinden sorup

öğrendiğini, böylece eserin müellif tarafından tamamlanmış olduğunun belirtildiğini, *K.et-Tefkîh*'in, el-Bendenîci (Ebu Bîşr el-Yeman b. Ebi'l-Yeman, öl. 284/897)'nin aynı isim ve mevzudaki eserinden daha geniş ve güzel olduğunun söylenildiğini ifade eder.:

Bazı kaynaklarda eser, *K.et-Tefekkuh*, *K. en-Nefeka*, *K.el-Fıkh* ve *Câmi'u'l-fıkh* gibi isimlerle de anılmaktadır.

24- *K.e/-Râddu'ale'l-kâil bi halkı'l-Kur'an.*

Kur'an-ı Kerimin mahluk olduğunu iddia edenlere cevap mânâsına gelen İbnu Kuteybe'nin bu eserini, bazı müellifler (es-Süyuti, *Buğyetü'l-vu'at*'ında, s. I, 63; ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*'de, s. 245) zikrederler. Maamafih, İbnu Kuteybe'nin, *el-İhtilâfu fi'l-lafz* adlı eserinin bazı kısımları (s. 25-28, 50-67), her hangi bir başlık taşımaksızın, muhtevâsi bakımından bu eserde işlenmiş olması gereken mevzu ile benzerlik göstermektedir.

25- *Smâ'atü'l-kitâbe.*

VIII. (XIV.) Asır müelliflerinden, 'Ali b. Mes'ud el-Huzâ'i (öl. 789/1387) *Tahrîcu'd-dilêlêti's-sem'ıyye* sinde faydalandığı kaynaklar arasında, İbnu Kuteybe'nin bu eserini (*Edebu'l-kâib* ve *Uyunu'l-ahbâr* ile birlikte) zikretmiştir. Buna göre, bilhassa muhtevâ bakımından alâkah gibi görülen *Edebu'l-kâtib*'in herhangi bir kısmı olmadığı anlaşılmaktadır.

26- *K.es-Sıyâm.*

İbnu Kuteybe'nin, diğer eserlerinde bizzat zikrettiği çalışmalarından biridir. Nitekim, ru'yeti hilalden bahsederken, *k.el-Enva* (s. 130)'unda "sıyam hakkında te'lif ettiğim eserimde..." demektedir. Bu sözden de anlaşılacağı gibi yukarıda verilen, oruç mânâsındaki bu isim, eserin tam adı olmayabilir. Ayrıca bu gün elimizde bulunmayan ve fıkha dâir bir çalışması olan *J.et-Tefkîh*'in bir büyük babı olması ihtimali de düşünülebilir.

27- *K.'Uyünü';-şî'r.*

Şiirin kaynakları mânâsında, İbnu Kuteybe'nin en mühim eserlerinden biri olduğu tahmin edilen bu eserin şu on bölümden ibâret olduğunu İbnu'n-Nedim (*el-Fihrist*), s. 85) ifade etmektedir. 1.k. el-merâtib; 2. k.el-Me'âni; 3. k. el-kalêid; 4. k.el-mehâsin; 5. k.el-meşehid; 6. k.-eş-şevâhid; 7. k.el-cevâhir; 8. k.el-merâkib; 9. k.el-menâkib ve 10. k.el-medêih. İbnu'n-Nedim'in, daha sonra kaydettiği, *K. el-Merâtib ve'l-menâkib min'uyünü's-şî'r* ile, yeni araştırmacıların muhtelif kaynaklardan tesbit ettikleri *K.el-me'âni*, aynı eserin bölümlerinden olması muhtemeldir.

28- K. *Vücūhu'l-kirāat*.

İbnu Kuteybe'nin muhtelif kaynaklarda birbirinden biraz farklı şekillerle (*Edebu'l-kirāe* veya *kirāet*, *I'rābu'l-kirāe* veya *kirāet*, *K. el-kirāe* veya *kirāet*) anılan eserlerinin aynı te'lîfe delâlet ettiğini düşünmek mümkündür. Çünkü, mevcut eserlerinden bir çoğu da bu şekilde farklı isimlerle anılmıştır.

Bu çalışmada tatbik edilen kısaltma ve transkripsiyon sistemi:

ef.	: efendi
GAL.	: Brockelmann (<i>Geschichte der Arabischen Litteratur</i>)
s.	: sahife
Suppl.	: Supplementbank
nr.	: numara
v.	: vefatı
vr.	: varak
k.	: kitap
öl.	: ölümü
b.	: ibnu
s.a.	: sallahallahu aleyhi ve sellem
H.z.	: hazreti
rd.	: radyallahu anhu
c.	: cild
msl.	: mesela, misal.

ع	: E
س	: A
ح	: H
خ	: U
	: I
	: Z
	: S
	: D
ط	: T
ظ	: Z
ع	: E